

УЧАСТЬ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ

The phenomenon of ethno-political party is investigated in the article; the experience of formation ethno-political parties in Ukraine is analyzed by the examples of the Crimean Tatar and Russian communities in AR of Crimea and the Hungarian community of Transcarpathian region.

У статті досліджується феномен етнополітичної партії; на прикладі кримськотатарської та російської спільнот АР Крим та угорської спільноти Закарпатської області аналізується досвід етнополітичного партієтворення в Україні.

Вихід етнічних спільнот на політичну арену і перетворення їх на суб'єктів політики найчастіше відбувається у формі підтримки політичних партій або політичних діячів, які заявляють про свою готовність захищати їхні інтереси. В окремих випадках етнічні групи утворюють власні політичні партії та організації. Мета цієї статті полягає у висвітленні набутого в Українській державі досвіду діяльності етнополітичних партій.

Відповідно до мети дослідження сформульовано основні завдання:

- шляхом аналізу типологізації політичних партій сформулювати визначення поняття етнополітичної партії;
- проаналізувати основні види регулювання політичної діяльності національних меншин у Європі;
- розглянути особливості етнічного партієтворення в Україні на прикладі АР Крим та Закарпатської області.

Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли своє відображення у низці наукових праць. Так, політичну діяльність угорської меншини України досліджували Н.Шипка, А.Берені, І.Мигович¹. Політична діяльність кримськотатарського і частково російського населення Криму детально досліджена В.Котигоренко². Політична діяльність російської меншини у Криму досить детально висвітлюється у роботах В.Нагірного та А.Мальгіна³. Питання політизації етнічності досліджені І.Зваричем⁴.

Окремо слід відзначити дві колективні монографії, підготовані в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І.Ф.Кураса НАН України — «Крим в етнополітичному вимірі» та «Закарпаття в етнополітичному вимірі»⁵, які присвячені дослідженню етнополітичних процесів у АР Крим та Закарпатській області України.

У політичній системі будь-якого суспільства партії як інститут цієї системи виконують певні, притаманні їм, функції:

- 1) представництво інтересів;
- 2) комунікативна функція;
- 3) формування і підбір політичних еліт та соціалізація;
- 4) розробка політики та здійснення політичного курсу;
- 5) функції соціальної інтеграції⁶.

Виходячи зі змісту, цілей діяльності, соціальної сутності та інших ознак політичних партій, науковці визначають різні види типологізації партій. Головні класифікації політичних партій поділяються на чотири основні блоки:

- а) поділ партій за теоретико-ідеологічним підґрунтям та політичною платформою партії;
- б) поділ партій за їх соціальною базою;
- в) поділ партій за специфікою генези (процесу виникнення) та організаційних структур;
- г) поділ партій за статусом і роллю у політичній системі та в суспільстві загалом⁷.

У трьох з чотирьох названих блоків є критерії, у яких міститься етнічна складова. Так, якщо брати за основу класифікації **теоретико-ідеологічне підґрунтя та політичну платформу партій**, їх можна класифікувати за цивілізаційними культурно-історичними вартостями на: а) етнонаціоналістичні; б) державно-націоналістичні або державно-патріотичні (неетнічно орієнтовані); в) імперсько орієнтовані (які виявляють імперський патріотизм або неетнічний імперський націоналізм); г) інтернаціоналістські; д) космополітичні. Виходячи з реалій пострадянського суспільства в Україні, типологія, побудована за критерієм культурно-історичних вартостей та геополітичних програм, може бути конкретизована: а) українофільські партії; б) партії радянського патріотизму; в) партії, орієнтовані на історичні вартості Російської імперії; г) слов'янофільські; д) євразійського спрямування (тобто такі, що орієнтуються на постсоціалістичну реінтеграцію пострадянських країн); е) «європейської інтеграції» та «євроамериканської трансатлантичної єдності».

За ставленням до міжнаціональних (міжетнічних) відносин розрізняють партії: а) шовіністичні та расистські; б) агресивного (нетолерантного), але нешовіністичного націоналізму; в) «культурницької» національної спрямованості; г) «фольклорно забарвлені» ненаціоналістичні; д) інтернаціоналістські; є) космополітичні.

Якщо брати за основу класифікації **соціальну базу партії, то партії** можна класифікувати за можливими обмеженнями членства, належністю до певної групи суспільства на: а) етнічні, расові; б) регіональні, регіонально-культурні чи земляцькі; в) статеві (наприклад, є жіночі партії); г) вікові (зокрема, можуть бути молодіжні партії або партії пенсіонерів); д) професійні; є) соціального класу або його верстви.

Подібною до цієї може бути класифікація, в основі якої лежить критерій переважання серед членів партії представників тієї чи іншої соціальної страти чи групи. Проте за своїм змістом це зовсім різні типології, тому що одна справа — встановлювати для прийому у партію ті чи інші обмеження соціального характеру, й зовсім інша — об'єктивно стикатися з фактом переважання у лавах партії представників певної страти чи групи суспільства. За обмеженнями національно-етнічного характеру на членство у партії або за фактичним переважанням серед членів партії представників певних етнічних груп населення виділяють партії, що представляють: а) національні меншини; б) основні етнічні групи; в) громадян безвідносно до їх етнічної належності. За територіальними межами фактичної діяльності політичні партії поділяють так: а) ті, що діють на всій території країни; б) «столичні» (тобто такі, у яких практично немає осередків «у провінції»); в) регіональні; г) локальні.

При комплексній класифікації політичних партій на основі особливостей їх соціальної бази потрібно враховувати такі аспекти: а) хто входить до складу партії та на кого вона спирається у своїй діяльності; б) з якими соціальними групами пов'язані керівники партії; в) які соціальні кола мають найбільшу користь від її діяльності.

Особливості статусу і ролі партій у політичній системі та у суспільстві загалом дозволяють класифікувати партії за політичним статусом щодо територіальної сфери діяльності на: а) наднаціональні, тобто такі, що у конкретній країні представлені «національним або регіональним підрозділом» міжнародної партії; б) загальнонаціональні (тобто такі, що діють на всій території країни); в) регіональні; г) локальні. Або за характером основних проблем, на

яких зосереджується увага партій: а) орієнтовані на розв'язання конкретних проблем усього суспільства (соціоцентристські); б) орієнтовані на захист певних групових інтересів (партії «групового егоїзму»).

Утім, ці типології включають лише так звані «чисті типи», на основі яких можуть виділятися «проміжні» та «змішані» типи. Крім того, прості класифікації (за лише одним критерієм) можуть у різних варіаціях поєднуватися, створюючи комплексні типології.

У сучасному суспільстві партія не може досягти відчутного впливу, спираючись лише на якийсь один суспільний клас чи на його частину. У боротьбі за виборця кожна з політичних партій орієнтується на певну систему цінностей, більшість із яких (власність, праця, демократія, свобода, рівність, справедливість, солідарність тощо) є загальнолюдськими і приваблюють на бік партії представників різних суспільних класів і соціальних верств. У тому разі, коли партія не має більш-менш чіткої соціальної бази, вона виступає як інтеркласова або партія виборців. Інтеркласова партія — партія, що прагне за допомогою неідеологізованих програм мобілізувати найбільшу кількість виборців різної соціальної та професійної належності або ж етнічного походження.

Виходячи із означених підходів до класифікації політичних партій, етнополітичну партію можна визначити як вид інтеркласової партії, члени якої належать, переважно, до однієї етнічної групи, що компактно проживає на певній території, або активно вболівають за захист інтересів цієї групи, мають намір брати участь у державотворчій політиці та політичному житті держави, громадянами якої вони є, при цьому обстоюючи конкретні інтереси етнічної групи, яку репрезентують.

В українському контексті терміни «етнос», «етнічна група», «нація» не мають усталеного правового визначення. Так, тлумачення термінів «українська нація», «український народ» може здійснюватися як у етнічному сенсі (спільнота «українців за національністю»), так і у сенсі громадянському, політичному (громадяни України всіх національностей)⁸.

У буденному і не лише буденному розумінні часто ставиться знак рівності між поняттями «етнос» і «нація». Насправді ж етнос і нація належать до різних соціальних сфер. На наш погляд, вдалою є концепція співвідношення етносу (етнічної групи) і нації, запропонована російським дослідником Ю.Семеновим⁹. Відповідно до неї сутність етнічної групи найяскравіше виявляється в етнічних

процесах: етнічній асиміляції (втягування, розчинення) етнічного злиття (консолідації), етнічного включення (інкорпорації) і етнічного розщеплювання (дивергенції). Вони відбуваються стихійно і багато в чому незалежно від свідомості і волі людей. Отже, етнос є явищем культурно-історичним.

Сутність нації, на відміну від етносу, найвиразніше проявляється у політичній площині, зокрема у національних рухах, які є діяльністю мас людей, направленою для досягнення певної мети, часто політичної. Такий рух має певну програму, або політичну організацію. Національні рухи, на відміну від етнічних процесів, належать до сфери політики. Тож нація є явищем політико-історичним.

У ідеальному випадку населення країни повинне одночасно становити і одну націю, і один етнос, чого, щоправда, в дійсності практично не трапляється. У такому разі етнічна самосвідомість має злитися з національною, тобто політичною, громадянською, а мова етносу стати державною або офіційною мовою. Така ідеальна модель передбачає надання нації таких ознак, які характеризують етнос.

Але навіть за найтіснішого зближення нації і етносу повної totoжності між ними не виникає. У граничному випадку національна спільність, включаючи як компонент етнічну спільність, ніколи до неї не зводиться. Але, звичайно, найбільш наочно відмінність національної спільності від етнічної виявляється тоді, коли до складу нації входять люди, що належать до різних етнічних груп, тобто у державах з поліетнічним складом населення.

Серед пріоритетів будь-якої держави з поліетнічним складом населення — мінімізація етнополітичних загроз соціальної стабільності. Україна не є винятком попри те, що протягом років після здобуття незалежності в країні не сталося жодного масштабного протистояння на етнічному ґрунті. Аналізуючи ймовірні ризики держави у контексті етнополітичних загроз соціальної стабільності, В.Котигоренко серед інших звертає увагу й на низку чинників, що проявилися у політичній і партійній сферах¹⁰.

1. Політизація етнічності. Цей феномен засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів. Він полягає в намаганнях здобути або розширити доступ носіїв етнічної ідентичності до владних можливостей, до участі в ухваленні політичних рішень.

2. Сучасні особливості соціально-психологічного, емоційного стану представників національних (етнічних) груп населення.

3. Намагання деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України всупереч її власним національно-державним інтересам. Такі намагання простежуються, зокрема, з боку Російської Федерації. Певні загрози етнополітичній стабільності в Україні створює поведінка екстремістських кіл Румунії й Угорщини, а також реалізація цими країнами окремих положень своїх законів і державних програм, які стосуються осіб румунської та угорської національностей, що є громадянами сусідніх держав.

Не останню роль у цьому процесі відіграють етнополітичні партії.

У контексті функціонування етнополітичних партій в Україні нас цікавить виборчий аспект забезпечення політичної участі національних меншин. У країнах Європи доступ національних меншин до політичного істеблішменту зазвичай забезпечується спеціальними заходами і зусиллями, як неформальними, так і встановленими нормативними актами. Якщо говорити про неформальні можливості політичної участі, то політичні партії національних меншин підвищують свої шанси представництва, співпрацюючи із загальнонаціональними партіями. Наприклад, в Австрії деякі партійні організації словенської меншини укладають передвиборчі угоди із загальнонаціональними партіями. Слід, проте, відзначити, що неформальні інститути далеко не завжди забезпечують інтереси національних меншин (зокрема і тому, що для укладання такого роду угод потрібне бажання обох сторін).

У цьому разі формалізація участі національних меншин не лише корисна для останніх, але нерідко виступає й єдиним способом забезпечення їх політичної участі. Правові механізми «вирівнювання можливостей» для забезпечення участі національних меншин і захисту їх інтересів можуть створюватися як на стадії виборчого процесу, так і у самому парламенті.

На думку Г. Андрєєвої, система надання переваг під час участі у виборах полягає, перш за все, у звільненні партій національних меншин від виконання вимог, що перекривають шлях до парламенту нечисленним партіям¹¹. Така практика існує, наприклад, у ФРН, де на партії національних меншин не поширюється дія положення про виборчий бар'єр як на федеральному рівні, так і у деяких землях.

Інший спосіб забезпечення представництва національних меншин, які не можуть через нечисленність потрапити до парламенту на загальних підставах, полягає у квотуванні. Законодавчі квоти

для представників національних меншин у парламенті передбачені законодавством понад 50 країн світу, зокрема Бельгії, Данії, Італії, Португалії, Хорватії, Румунії, Словенії, Сербії, Фінляндії.

Близьким до квотування є такий спосіб забезпечення політичного представництва меншин, як законодавче встановлення пропорцій представництва різних етнічних груп у парламенті. Воно впроваджене, наприклад, на Кіпрі.

Крім того, у ряді країн практикується ухвалення спеціальних законодавчих актів, спрямованих на захист прав представників національних меншин. Закони прямої дії, спрямовані на захист прав представників національних меншин, були ухвалені, зокрема, у ряді постсоціалістичних держав. Цікавий у цьому плані досвід Угорщини. Під час політичних процесів 1989–1990 рр. у цій багатонаціональній країні гостро постало питання про нову політику і нове правове регулювання статусу національних і етнічних меншин. Внаслідок докладених зусиль в Угорщині була створена інституційна система захисту прав національних і етнічних меншин. Згідно з абз. 1 §68 Конституції Угорщини «національні і етнічні меншини, що проживають в Угорській Республіці, беруть участь у здійсненні влади і є державоутворюючою частиною угорського народу». Права національних і етнічних меншин врегульовані низкою законів, серед яких центральне місце (після відповідних конституційних норм) займає Закон 1993 р. LXXVII «Про права громадян, які належать до національних і етнічних меншин». В Угорщині діє комісія у парламенті, спеціальні органи в системі виконавчої влади і на рівні місцевого самоврядування, що займаються проблемами меншин. Попри те, що в Угорщині відсутня територіальна автономія, конституція надає національним і етнічним меншинам право утворювати органи місцевого і загальноугорського самоврядування (абз. 4 §68)¹².

Україна має досвід законодавчого квотування представництва кримських татар у парламенті автономії середини 1990-х років. Національні меншини країни також використовують незаборонені законодавством норми для утворення політичних партій, що мають етнічні ознаки.

Діяльність етнічних політичних партій набула конкретних проявів у таких українських регіонах, як Крим і Закарпаття. Також, зважаючи на приклад партієтворення угорцями Закарпаття, можна припустити повторення у перспективі подібного досвіду румунами Буковини.

Загалом за роки незалежності в Україні було утворено близько 20 політичних партій, які можна тією чи іншою мірою вважати етноцентричними, щоправда, більшість з них були україноцентричними, українофільськими. Окрім них сучасна партійна система України має у своєму складі й партії національних (етнічних) меншин: Демократична партія угорців України, Політична партія «КМКС — Партія угорців України», партія «Руський блок» (попередня назва — партія «За Русь єдину»), партія «Русько-Український Союз», Партія мусульман України (перебуває у стані ліквідації згідно з ухвалою V з'їзду партії від 17.12.2005 р.). У середині 90-х років XX століття тодішній директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України І.Ф.Курас висловив думку, що етнополітичною партією можна вважати також і Меджліс кримськотатарського народу України, оскільки формально не будучи партією, він виконує функції політичної репрезентації етнічної групи (відповідно до пункту 2.1 «Положення про Меджліс кримськотатарського народу» основною метою Меджлісу є ліквідація наслідків геноциду, здійсненого радянською державою щодо кримських татар, відновлення національних і політичних прав кримськотатарського народу і реалізація його права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території)¹³.

Наявністю високого ступеня політизації відзначаються румуни Буковини¹⁴. Втім реального представництва у структурах центральної і місцевої влади домоглися не всі етнополітичні партії.

Власне кажучи, із усіх етнополітичних партій в Україні лише чотири мають досвід участі у виборчому процесі і представленості в органах влади: дві угорські (Демократична партія угорців України та партія «КМКС» — Партія угорців України, обидві партії були засновані у 2005 р.), партія «Руський блок», що практично представляє інтереси росіян Криму, та Меджліс кримськотатарського народу.

Далі детальніше розглянемо, яким чином відбувався процес становлення етнополітичних партій як суб'єктів української політики.

Майже від самого утворення незалежної Української держави гостро постало питання перебування Криму у складі України. Процес визначення статусу цього регіону у складі держави був вкрай непростим і зайняв не один рік. Суттєву роль у перипетіях політичної боротьби навколо статусу Криму відігравали політичні сили, що репрезентували певні етнічні групи населення півострова — «Руський блок» та Меджліс кримськотатарського народу.

На початку 1990-х рр. у Криму утворився ряд громадських об'єднань, що проголосили своєю метою боротьбу за «зовнішнє самовизначення Криму»: Республіканський рух Криму (РПК) з лідером Ю.Мешковим, «Рух 20 січня» (лідер В.Сагатовський), «Демократична Таврида», Російська громада Криму. Згодом усі вони об'єднались у один блок «народної опозиції» і домагалися проведення напередодні всеукраїнського референдуму місцевого опитування про статус Криму.

Особливо загострилася ситуація напередодні виборів Президента Республіки Крим і Верховної Ради Криму, які було призначено на 1994 р. Саме у ході цієї виборчої кампанії викристалізувалися політичні сили, що репрезентували росіян і кримських татар.

На II Курултай кримськотатарського народу 26–30 червня 1991 р. (I Курултай кримськотатарського народу відбувся 25 березня 1917 р. в Сімферополі) було висунуто перелік основних цілей кримськотатарського руху. Поряд із завданнями щодо ліквідації наслідків геноциду, здійснення заходів з повернення й облаштування, відродження національної культури була сформульована і стратегічна мета — відновлення політичних і національних прав кримськотатарського народу, включаючи його право на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території¹⁵.

Рішення Курултаю викликало негативну реакцію серед кримських властей та проросійськи зорієнтованих громадських об'єднань Криму. Розходження між ними і татарами поглибилися після того, як Меджліс заявив про себе як союзника офіційного Києва у дискусії щодо статусу Криму у вже незалежній Україні. Втім, в умовах відсутності бодай мінімального представництва кримських татар у місцевих органах влади годі було сподіватися на вирішення поставлених ними завдань.

Ставши провідниками політичної волі кримських татар, Курултай і Меджліс спрямували свої зусилля на забезпечення їх адекватного представництва в інституціях регіональної влади. Розв'язання цієї проблеми пов'язувалось із питанням набуття репатріантами українського громадянства. Понад 40% з-поміж прибулих із місць депортації кримських татар не змогли стати українськими громадянами автоматично, оскільки не встигли повернутися на півострів до листопада 1991 р., коли набув чинності український закон про громадянство. По суті, вони не мали шансу пройти і процедуру натуралізації (яка передбачала, зокрема,

наявність легального джерела прибутків і знання української мови). І хоч ухвалені у 1993 та 1994 рр. зміни до законодавства спростили процедуру набуття громадянства для всіх колишніх мешканців України, як і їхніх нащадків, що «виїхали на законних підставах на постійне проживання до іншої країни», на піддане незаконній депортації населення ці зміни, всупереч наполяганням Меджлісу, не поширювалися¹⁶. Зменшувало шанси на проходження представників кримських татар у місцеві органи влади в умовах мажоритарної виборчої системи і їхнє дисперсне розселення, а також упереджене ставлення до них з боку слов'янської більшості кримчан.

Напередодні виборів 1994 р. Меджліс вимагав гарантованого представництва свого народу й інших депортованих за етнічною ознакою у Верховній Раді Криму. 17 вересня 1993 р. кримський парламент ухвалив закон про вибори народних депутатів автономії, відповідно до якого вибори мали відбутися за змішаною системою¹⁷, але без статей, які передбачали б квоти для представників етносів-репатріантів. Обговорення цього питання було відкладене до 14 жовтня 1993 р. значною мірою під тиском російських націоналістів, зокрема лідера севастопольського Фронту національного порятунку О.Круглова та лідера Республіканської партії Криму Ю. Мешкова, які заявили про намір порушити питання про визначення квоти для етнічних росіян Криму¹⁸. Цей закон викликав негативну реакцію Меджлісу, який 19 вересня 1993 р. виступив із вимогою створення 6 одномандатних національних округів для представників «депортованих народів», створення кримськотатарського багатомандатного округу, в якому за списками Курултаю, політичних партій і національно-культурних товариств кримських татар мало бути обрано 22 депутати Верховної Ради Криму із 80¹⁹. З метою тиску кримські татари вдалися до масових акцій протесту. Внаслідок тривалих консультацій і узгодження позицій 14 жовтня 1993 р. були прийняті запропоновані М.Багровим доповнення до виборчого законодавства²⁰. Згідно з ними утворено 4 національні одномандатні виборчі округи (вірменський, грецький, німецький, болгарський) і багатомандатний кримськотатарський округ, за яким обирались 14 депутатів (на доповнення до 80, що обирались на загальних підставах). Таким чином представництво кримськотатарських депутатів у Верховній Раді АРК було більшим за їхню частку у населенні усього півострова, але меншим, ніж вимагали самі кримські татари.

На виборах до Верховної Ради Криму 27 березня 1994 р. за виділені місця боролися представники Національного руху Кримських татар (НРКТ) і Курултайю. Останній здобув повну перемогу і отримав усі 14 мандатів. Сформована у кримському законодавчому органі фракція «Курултай» стала однією з найбільш згуртованих і неодноразово суттєво впливала на ухвалення відповідних законопроектів. Одного з лідерів Курултайю — Р.Чубарова, який займав конструктивну позицію в переговорному процесі щодо взаємовідносин Криму і України та користувався авторитетом серед кримськотатарського населення, було обрано заступником голови Верховної Ради АРК, а згодом призначено заступником представника Президента України у Криму²¹.

Кримські парламентарі напередодні виборчої кампанії 1998 р. не приховували своїх намірів не допустити участі Меджлісу у виборах і заперечували можливість утворення додаткових округів для репатріантів. Верховна Рада України прагнула проведення виборів за пропорційною системою. Президент України, у свою чергу, наполягав на утворенні етнічних округів і заперечував можливість партійних виборів у регіонах. Не зумівши подолати вето Президента щодо виборів на партійній основі, українські парламентарі на початку лютого 1998 р. погодилися на мажоритарну виборчу систему, а Л.Кучма підписав закон, який не передбачав створення округів для репатріантів²². Протести кримських татар, що супроводжувалися погрозами блокувати вибори, підштовхнули Президента Л.Кучму і Голову Верховної Ради України О.Мороза підтримати поправку до закону, що уможлиблювала участь у виборах близько 90 тисяч репатріантів, які ще не набули українського громадянства. Але зважаючи на те, що симпатії кримських татар залишалися на боці Народного Руху України, у партійних списках якого значилися прізвища двох членів Меджлісу, ліві у Верховній Раді України не підтримали згаданої пропозиції. У відповідь кримські татари вдалися до попереджувальних акцій, влаштувавши перекриття автомобільних доріг півострова. Голова Меджлісу М.Джемілев заявив пресі: «Наслідки ухваленого Верховною Радою рішення можуть виявитися непередбачуваними». Він пообіцяв, що акції протесту триватимуть і після 29 березня, а їх подальші масштаби обговорить засідання Меджлісу. Пізніше, коли близько 6 тисяч кримських татар перекрили залізничні шляхи, сталося їхнє безпосереднє зіткнення із загонами міліції²³.

У ході виборів 1998 р. в АРК у 44 виборчих округах із 100 було висунуто 70 кандидатів від кримських татар, причому у деяких округах було зареєстровано кандидатами у депутати від різних політичних сил по двоє, троє і навіть четверо представників кримських татар²⁴. Основними конкурентами Меджлісу були висуванці новоствореної Партії мусульман України. Внаслідок цілковитої неузгодженості дій кримські татари втратили можливість мати представництво у Верховній Раді автономії. Як потім стверджували деякі експерти, за умови консолідації зусиль від кримських татар могло бути обрано принаймні троє депутатів²⁵. Водночас представники кримськотатарського народу, в основному завдячуючи позиції тогочасного керівництва Народного Руху України, отримали два депутатських мандати вищого законодавчого органу держави.

У 2002 р., за даними ЦВК України, до списку виборців АРК було занесено на 30209 громадян більше, ніж у 1998 р. Збільшення кількості виборців обумовлено, насамперед, змінами в українському законодавстві, пов'язаними, зокрема, з розв'язанням питання про набуття українського громадянства раніше депортованими. Особливістю виборів 2002 р. були спроби впровадження змішаної виборчої системи, яка надавала кримським татарам можливість забезпечення суттєвого представництва у складі Верховної Ради автономії. Вибори відбулись, як і в 1998 р., за мажоритарною системою. Кримськотатарські представники потрапили до Верховної Ради АРК завдяки домовленості між Меджлісом і «командою С.Куніцина» про взаємну підтримку своїх висуванців. Координацію процесу висунення кандидатур кримських татар традиційно взяв на себе Меджліс. Однак повною мірою уникнути внутрішньої конкуренції і цього разу не вдалося. Загалом на виборах до Верховної Ради АРК у 2002 р. не було змоги висунути кандидатів з-поміж кримських татар у 38 зі 100 округів, у 44 висунуто по одному кандидату, у 15 — по два, у 3 — по три і більше. Отже, до парламенту автономії потрапило 8 представників кримськотатарського народу²⁶.

Зміни у виборчому законодавстві, що були запроваджені у 2004 р.²⁷, передбачали перехід до пропорційної системи виборів ВР АР Крим, обласних і місцевих рад. Оскільки Меджліс кримськотатарського народу не мав юридичного статусу, постала проблема вибору форми участі кримських татар у виборчій кампанії. Оскільки закон вимагав, щоб суб'єктом виборчого процесу була політична партія або блок політичних партій, відповідно політичним

партнером Меджлісу став Народний Рух України, що відзначив у своїй доповіді напередодні виборів 2006 р. заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Р.Чубаров: «Якщо ми ухвалимо рішення брати участь у виборах і в Криму вийде формат Меджлісу кримськотатарського народу і Народного Руху України, то 27 березня ми вперше зможемо визначити ступінь впливу, довіри і параметри сили нас як політичних партнерів не тільки на виборах у ВР АРК, але і на виборах до органів місцевих рад. Думаю, що в багатьох містах ми зможемо обрати своїх голів сільських і селищних рад, а деє і вплинути на обрання міських голів. Це дуже важливий момент, і при ухваленні конкретних рішень ми повинні усвідомити міру тієї відповідальності, яка зв'язана з нашим прагненням відбутися через вибори разом з нашими партнерами як впливовий суб'єкт політичного життя Криму»²⁸. За результатами голосування 26 березня 2006 р. Кримська крайова організація Народного Руху України здобула 6,26% голосів виборців і сформувала у ВР АР Крим останнього скликання фракцію «Курултай-Рух» на чолі з Р.Ільєсовим.

Головним політичним опонентом Меджлісу у Криму були проросійські громадські, а згодом і політичні утворення. Поштовхом до політизації етнічних росіян у Криму стало їх перетворення після розпаду СРСР на одну, хоч і найбільш численну з національних меншин України. Становлячи більшість населення півострова, росіяни і російськомовні жителі Криму не потребували захисту своїх культурно-національних інтересів, оскільки російська мова й культура домінували на півострові. Водночас, колишні переселенці з Росії та переважно військові пенсіонери гостро переживали процес «втрати батьківщини». Для проросійських організацій півострова та їх прихильників став характерним високий рівень політизованості, що яскраво проявляє себе навіть у акціях культурологічного змісту.

Умовно проросійські сили у кримській автономії поділяються на дві групи. Першу становлять сформовані ще на початку 1990-х років громадські а згодом і політичні організації, такі як Республіканський рух Криму (РРК), очолюваний Ю.Мешковим, Рух 20 січня, очолюваний В.Сагатовським, Демократична Таврида, Російська громада Криму, Російська партія Криму, які згодом об'єднались у блок «Росія».

Активне партійне будівництво у Криму припало на 1992–1993 рр. У цей період були утворені і зареєстровані тодішнім

республіканським міністерством юстиції Республіканська партія Криму (лідери С.Цеков і Ю.Мешков), Народна партія Криму (лідер В. Кличніков), Російська партія Криму (лідер С.Шувайніков). Ці політичні партії взяли на озброєння «російську ідею» і ставили за мету досягнення незалежності Криму²⁹.

На кінець 1993 р. вони досягли переконливого, але нетривалого успіху завдячуючи популістським гаслам та підтримці з боку Росії: Ю.Мешков став президентом Республіки Крим, а С.Цеков очолив Верховну Раду Криму. Загалом, у вересні–жовтні 1993 р. із 196 місць у кримському парламенті вони мали 28 мандатів (10 — РРК-РПК, 3–8 — Російська партія, 10 — Російськомовний рух Криму), що в сумі становило найбільшу групу³⁰.

Іншу частину проросійських організацій Криму становили такі громадські організації, як Російська громада Криму, Рада російських і руських громад Криму «Вітчизна». Керівник останньої Б.Зажигаєв акцентував увагу на тому, що це — неполітичне об'єднання, яке ставить собі за мету розв'язання економічних і соціальних проблем російськомовного населення Криму.

На виборах ВР Криму у 1994 р. блок «Росія» здобув переконливу перемогу, набравши 66,8% голосів виборців. Найбільшу підтримку блок «Росія» мав у містах і «міських» районах півострова: у Сімферополі — 75,1%, Джанкої — 69,1%, Саках — 69,8%, Євпаторії 68,9%, Ялті — 67,5%, Феодосії — 67,4%, Алушті — 67%, Севастополі — 62,8%, Сімферопольському районі — 71,3%, Бахчисарайському — 74,9%, Сакському — 68,9%. А також у деяких «сільських» районах: Кіровському — 72,6% і Радянському — 67,2%. У решті районів Криму (за винятком Первомайського) за блок також віддали свої голоси більше половини виборців. Унаслідок голосування за багатомандатним округом блок «Росія» отримав у ВР Криму 11 місць. Загалом у депутатському корпусі кримського парламенту зразка 1994–1998 рр. блок «Росія» мав 54 місця³¹.

Однак блок не був єдиним у ідеологічному і організаційному сенсі, депутати від блоку не були зв'язані партійною дисципліною, а багато з них взагалі не мали досвіду політичної діяльності. Як наслідок, блок «Росія» досить швидко втратив підтримку населення.

На наступних виборах до ВР АР Крим у 1998 р. перемогу одержала кримська республіканська організація Комуністичної партії України. Вибори 1998 р. відбувалися на пропорційній основі. Головним конкурентом комуністів стала партія «Союз». Особливістю кампанії 1998 р., порівняно з попередньою, стала

відсутність серед учасників кампанії виразної етнічної партії росіян Криму.

Але вже напередодні виборів 2002 р. у 2001 р. було утворено передвиборче об'єднання «Російський блок Криму». Його засновниками виступили керівники трьох російських організацій Криму, що заявили про своє бажання взяти участь у виборах єдиним політичним блоком. У їх числі були О.Черноморов — голова Російського руху Криму, В.Терехов — голова Російської громади Криму та С.Шувайніков — керівник Конгресу російських громад Криму. Угода була також завизована лідером Російського руху України, головою партії «За Русь єдину!», лідером Всеукраїнського політичного об'єднання «Російський блок» О.Свістуновим, а також головою партії «Російсько-український союз» І.Симоненком. Ця угода закріплювала прагнення лідерів трьох російських організацій Криму сприяти формуванню у структурі Верховної Ради Криму парламентської фракції (об'єднання) з однойменною назвою. Однак за результатами виборів лише 3,2% депутатських місць отримали представники партій, що входили у «Російський блок Криму» («За Русь єдину» — 2,1%, Російсько-український союз — 1,1%), тоді як 49,5% депутатів ВР АР Крим були позапартійними³².

Під час виборів 2006 р. партія «Руський блок» об'єдналася у блок «За Януковича!» з потужною на той час загальноукраїнською Партією регіонів, який і здобув перемогу, набравши 32,55% голосів виборців³³. До ВР АР Крим було обрано 13 представників партії «Руський блок»: 12 за списками блоку «За Януковича!», а також один за списками Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція».

Таким чином, у Криму загалом уже відбувся процес політизації російської етнічності — в програмах та діяльності кримських російських організацій та общин на певному етапі (1992–1995 рр.) політичні мотиви превалювали над національно-культурними. Однак, ці організації на сьогодні не є повноцінними учасниками боротьби за владу. На нашу думку, цьому є кілька пояснень. По-перше, в середовищі російської етнічної еліти регіону відчувається «кадровий голод». По-друге — організації, що відстоюють інтереси росіян Криму, не виробили реальної програми дій, що відображала б не лише настрої населення, а й реальний стан речей в економіці, соціальній, культурній сферах півострова. По-третє — участь у великій політиці можлива лише за умови підтримки великого бізнесу, який сьогодні все ж робить ставку на сили загальноукраїнського

рівня. По-четверте — провідники російського руху розуміють, що їх прихід до влади можливий лише на жорстких проросійських гаслах, складність реалізації яких в сучасних умовах очевидна³⁴.

Порівняно менший, але на сьогодні найвиразніше проявлений досвід творення етнічних політичних партій має угорська громада України. Вона завжди вирізнялася своєю згуртованістю і активністю у відстоюванні власних інтересів. Утім, І.Мигович у статті «Під боком у праматері»³⁵ відзначив, що активність національних меншин краю, у тому числі й угорської, помітно зменшилася після виборів до Верховної Ради України та місцевих рад в 1994 р.

Крім того, І.Мигович відзначив, що в угорців Закарпаття дещо вища, порівняно з іншими етнічними групами, задоволеність своїм становищем у суспільстві. Вони загалом позитивно оцінюють рівень матеріального добробуту, вважають достатнім своє розташування у соціальній ієрархії (3,9 бала за 9-бальною шкалою). У них, передусім, висока задоволеність роботою (72,1% опитаних), висока оцінка морально-психологічного клімату в колективі (72% опитаних задоволені). З соціальних інститутів найбільшою довірою в угорців користується церква і сільська рада. Цікавляться політикою (дуже або деякою мірою) 68,8% опитаних угорців. Активними членами партій, громадських організацій є 8,5% угорців. Більшою популярністю у середовищі угорського населення Закарпаття користуються релігійні громади, профспілки та національно-культурні товариства. Особливою популярністю серед них користується Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ). Тривалий час угорці проявляли посередній інтерес до громадсько-політичної діяльності, вважаючи, що теперішні політичні партії, рухи, товариства зовсім або майже не впливають на їхнє життя. Винятком є хіба що ТУКЗ, кандидатам від якого під час виборів до рад різних рівнів вони віддавали свої голоси³⁶.

Компактність проживання угорців завжди робила їх потенційно вагомим політичним силою під час виборчих кампаній на Закарпатті. Щоправда, до 2006 р. участь представників угорської громади у виборах була проявлена лише у районах компактного проживання цієї етнічної групи — переважно у Берегівському районі, де угорці становлять більшість населення. До 2006 р. представники угорської етнічної групи зазвичай обиралися до рад усіх рівнів за мажоритарними округами, у яких вони становили більшість населення.

Так, 1994 р. виборці від Берегівського виборчого округу, більшість у якому становили угорці, обрали народним депутатом

України голову ТУКЗ М.Товта. У складі обласної ради 1994 р. із 59 депутатів було 9 угорців, що становило 15% депутатського корпусу. Із 347 депутатів районних рад угорцями були 49 осіб, що становило 14,2% депутатського корпусу. Із 4304 депутатів сільських, селищних та міських рад 611 є угорцями, що становить 14,2%. У Берегівському районі, де угорці становлять понад 2/3 населення, з-поміж 30 депутатів районної ради було 20 угорців, із 13 членів виконкому 9 були угорцями. Із 384 депутатів сільських, селищних і міської Рад угорців було 287 (77,6%)³⁷.

На парламентських виборах 1998 р. ЦВК був утворений 72 виборчий округ з центром у м. Берегово. Більшість виборців у цьому окрузі становили угорці.

У виборчі бюлетені на виборах до Верховної Ради України ЦВК були внесені прізвища 16 кандидатів. Головними претендентами на отримання депутатського мандата були М.Ковач, який став головою ТУКЗ в 1996 р., та М.Товт, народний депутат попереднього скликання від Берегівського виборчого округу. За результатами голосування перемогу отримав М.Ковач, набравши 35170 голосів виборців (29,27%). Його головний опонент М.Товт здобув 21737 голосів виборців (18,09%).

На відміну від 1998 р., у 2002 р. виборча кампанія у мажоритарних округах Закарпаття була більш напруженою, про що свідчить зовсім незначний відрив між основними конкурентами на перемогу у Берегівському виборчому окрузі. Головними претендентами на депутатський мандат в цьому окрузі були народний депутат України, голова ТУКЗ М.Ковач та І.Гайдош — голова Берегівської районної адміністрації, член СДПУ(о). Результати волевиявлення громадян у цьому виборчому окрузі були оприлюднені останніми у Закарпатській області. Перемогу за результатами голосування отримав І.Гайдош, набравши 33,05% голосів виборців. М.Ковач програв йому лише три десятих відсотка (32,72%).

Активну участь угорці взяли і у виборах до місцевих органів влади. Серед депутатів місцевих органів влади (1107 осіб) — 134 були угорцями, що становило 12,11%. В обласній раді (85 осіб) інтереси угорців представляли 9 депутатів угорців, що становило 10,6% від загальної кількості депутатів.

Таким чином, вибори 2002 р. засвідчили, що процес політизації угорської меншини Закарпаття досягнув рівня, коли досить виразно проявилася внутрішня політична боротьба у середовищі

угорської національної меншини: М.Ковача підтримувало ТУКЗ, а І.Гайдоша — Форум угорських організацій Закарпаття.

Поштовхом до подальшого розвитку цього процесу стали зміни 2004 р. до виборчого законодавства. Протягом 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві угорські партії: Партію угорців України (5 лютого 2005 р.), яку очолив М.Ковач, та Демократичну партію угорців України, яку очолив голова Демократичної Спілки угорців України І.Гайдош (24 березня 2005). Ці дві партії акцентували свою увагу на боротьбі за голоси угорської національної меншини Закарпаття. Угорські партії вперше взяли участь у виборах до обласної ради Закарпаття.

Результати виборів 2006 р. на Закарпатті показали, що рівень самоорганізації угорської етнічної спільноти досяг досить високого рівня. Показовим у цьому контексті є успіх на виборах до обласної та районних рад Закарпаття двох угорських партій. Обидві угорські партії пройшли до обласної ради, набравши разом 6,5% голосів (Партія угорців України — 3,4%, Демократична партія угорців України — 3,1%). Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 — до Виноградівської, 4 — до Мукачівської, 27 — до Берегівської районних рад, 3 — до Виноградівської, 2 — до Мукачівської, 4 — до Чопської, 3 — до Тячівської, 8 — до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 — до Ужгородської, 6 — до Виноградівської, 25 — до Берегівської районних рад, 3 — до Тячівської та 6 — до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів)³⁸.

Отже, маємо підстави для таких висновків. По-перше, в Україні за роки незалежності сформувалися політичні партії, які можна вважати етнополітичними за своєю суттю: вони орієнтовані, переважно, на представників етнічних груп, що компактно проживають на території окремих регіонів України, та мають серед основних своїх цілей відстоювання політичних прав представників певних етнічних груп. Утім, на наш погляд, на сьогодні ці політичні сили багато у чому є спробою маніпулювання етнічною самоідентифікацією виборців, певною електоральною технологією. У питаннях же реального захисту інтересів етнічних груп на сьогодні більш характерним є лобювання їх інтересів через окремих представників у владі та бізнесі.

По-друге, характерною ознакою етнічних партій в Україні є чітка регіональна прив'язка, попри їх формальний загальноукраїнський статус (винятком є Меджліс, який донині взагалі не має юридичного статусу у правовому полі України).

У довгостроковій перспективі шанси на успішне існування такі партії мають лише у регіонах, де дійсно існують специфічні соціальні розломи, які не в змозі «покрити» загальнонаціональні партії³⁹. Як правило, може йтися про існування у деяких регіонах сепаратистських тенденцій, істотних мовних або релігійних відмінностей, які дуже локальні для їх використання на національному рівні.

Зокрема, потенційна можливість для закріплення російської і кримськотатарської політичних партій існує у такому специфічному в етнічному сенсі регіоні, як Крим. І хоча на сьогодні такі партії або відсутні (у кримських татар), або обмежено присутні в Криму, у довгостроковій перспективі саме вони мають шанси для зміцнення своїх позицій.

Не можна також виключити появи нових етнополітичних партій у Західній Україні. Зокрема, у разі повторення успіху угорських партій під час місцевих виборів у 2010 р. шляхом партієтворення може піти і румунська громада Буковини.

Але за будь-яких обставин задля унеможливлення прояву негативних результатів функціонування етнополітичних партій в Україні у майбутньому вже тепер необхідно формувати умови для їх позитивної участі у житті українського суспільства. Для мінімізації, нейтралізації та усунення загроз соціальній стабільності внаслідок діяльності етнополітичних партій потрібне проведення ефективної етнонаціональної політики як частини загальної внутрішньої і зовнішньої політики Української держави, а також відповідальна політична поведінка правлячого класу.

¹ Шипка Н.П. Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т «Львівська політехніка». — Л., 2007; Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — історія України; Мигович І. Під боком у праматері (Як живуть сьогодні угорці Закарпаття?) // Карпатський край. — 1995. — № 5–8.

² Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. — К.: Світогляд, 2005. — 222 с.

³ Нагірний В.М. Політизація російської етнічності в Україні (1991–2002 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 2003; Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. — Симферополь: Сонат, 2003.

⁴ Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. — К.: Дельта. — 2009.

⁵ Крим в етнополітичному вимірі. — К.: Світогляд, 2005; Закарпаття в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008.

⁶ Політичні партії України / За ред. проф. В.М.Якушика. — Режим доступу: <http://golob.narod.ru/glper.html>

⁷ Див.: Політологія: підруч. / За заг. ред. І.С.Дзюбка, К.М.Левківського. — 2-ге вид., випр. і допов. — К.: Вища школа, 2001. — С. 283–296.

⁸ Див.: Котигоренко В. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики // Стратегічні пріоритети. — 2006. — №1. — С. 41.

⁹ Див.: Семенов Ю. Етнос, нація, діаспора. — Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_160.html; Семенов Ю. Этноссы, нации, расы. — Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_75.html

¹⁰ Див.: Котигоренко В. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальної стабільності. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1140/>

¹¹ Андреева Г. Правовые формы участия национальных меньшинств в политической жизни (обзор зарубежного опыта) // Материк. Бюллетень. — № 81, 83. — 2003.

¹² Исмаилов Б.И. Развитие систем стимулирования участия представителей национальных меньшинств в избирательном процессе в международном праве и правоприменительной практике зарубежных государств. — Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc2264p0/instrum6450/print6451.html>; Национальные меньшинства и этнические группы в Венгрии. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/CEDF9346-D4F6-4023-86ED-A08E7973D E4E/0/etnioro.pdf>

¹³ Положение о Меджлисе крымскотатарского народа (Къырымтатар Милли Меджлиси). — Режим доступу: <http://www.cidet.org.ua/ru/mejlis/mejlis.html>

¹⁴ Мається на увазі діяльність Християнсько-демократичного альянсу румун України (ХДАРУ). ХДАРУ створений у 1992 році в Чернівцях, має всеукраїнський статус. Філії ХДАРУ діють на півдні Бессарабії, у містах Ізмаїл та Одеса. Відповідно до програми діяльність об'єднання спрямована на реставрацію румунських пам'ятників, сприяння підбору та відрядженню на навчання до Румунії абітурієнтів із етнічних румун України. Під час виборчої кампанії ХДАРУ підтримав кандидатуру Іона Попеску в депутати Верховної Ради

України. Має налагоджені контакти з Християнсько-демократичним фронтом Молдови. За участю радикальних об'єднань Румунії та румунських дипломатів ХДАРУ розробив програму національного розвитку етнічних румун в Україні, яка передбачає проголошення румунської мови державною поряд з українською офіційною в місцях компактного проживання меншини, вивішування румунських прапорів поряд з українськими, повернення будинків, що раніше належали румунській спільноті, відкриття румунського театру і філармонії, теле- і радіоцентру.

¹⁵ А. Украина — наш общий дом. — Режим доступу: <http://www.uceps.org/ua/print/175/>

¹⁶ Кулик В.М. Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Збірник. Відпов. ред. І.Ф.Курас, О.М.Майборода. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. — С. 186.

¹⁷ Закон Республики Крым «О выборах верховного совета Крыма» от 17.09.1993 № 378-І. — Режим доступу: <http://www.normdoc.crimea-portal.gov.ua/view.php?q=1241>

¹⁸ Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. — К.: Світогляд, 2005. — С. 164.

¹⁹ Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. — Симферополь: Сонат, 2003. — С. 131.

²⁰ Закон Республики Крым от 14.10.1993 № 424-І «О дополнениях к Закону Республики Крым «О выборах Верховного Совета Крыма». — Режим доступу: <http://www.normdoc.crimea-portal.gov.ua/view.php?q=1243>

²¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К.: ШІЕНД, 2000. — С. 325.

²² Коробова Т. Пасьянс кримських виборів не на користь татар // День. — 1998. — 13 лютого.

²³ Коробова Т. Кримським татарам відмовлено у праві голосувати // День. — 1998. — 25 березня.

²⁴ Результати виборів у Криму в контексті пошуку можливих політичних компромісів. — К.: УНЦПД, 2002. — С. 42.

²⁵ Там само. — С. 42.

²⁶ Там само. — С. 36–37.

²⁷ Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1667-15>

²⁸ Режим доступу: <http://www.cidet.org.ua/ru/publications/kurultay4/9.html>

²⁹ Див.: Регионы Украины. Хроника и руководители. Т.3. Крым и Николаевская область. — Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no20_ses/SES20-40_85.pdf

³⁰ Мальгин А. Назв. праця. — С. 75.

³¹ Там само. — С. 81.

³² Режим доступу: <http://www.izbircom.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=5&tek=69&par=51&l=&art=461&date=>

³³ Крымские известия. — № 72 (3546). — 2006 — 19 апреля.

³⁴ Нагірний В.М. Політизація російської етнічності в Україні (1991–2002 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 2003.

³⁵ Мигович І. Назв. праця. — С. 28–29.

³⁶ Там само.

³⁷ Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — історія України. — С. 93.

³⁸ Особливості виборчої кампанії до місцевих органів влади в Закарпатті. — Режим доступу: http://www.cupol.lviv.ua/index.php?&id=28&backPID=21&tt_news=20752&cHash=882426c072

³⁹ Романова В., Пресняков И. Региональные партии: рождение феномена. — Режим доступу: <http://www.proua.com/analitic/2004/10/11/110532.html>